

Politieke theorie en de Europese Unie: het braakliggend terrein van het normatief programma

Erik De Bom

“To lay the foundations for institutions which will give direction to a destiny henceforward shared” Verdrag Van Parijs, 1951

ABSTRACT: Political Theory and the European Union: Or What Normative Political Theory Can Offer to European Studies

In this article it will be argued that the contribution of political theory to European studies is rather one-sided and could be enriched by broadening the spectrum. To make this clear, the first part of this article will offer an overview of the contribution of political theory to European integration studies up to the present day. In the second part, avenues for further research will be presented with special attention to the importance of theories of justice for the EU. In close connection to this program, the value of ideal theory will be highlighted as a means to think about the further development of the EU and to critically assess the present functioning of the EU.

KEYWORDS: European Union, political theory, integration theory, European Studies, ideal theory

1. Inleiding

Thomas Risse-Kappen (1996) heeft de Europese Unie (EU) ooit omschreven als een beest.¹ Horden politieke wetenschappers hebben zich de afgelopen decennia beziggehouden ‘de aard van dat beest’ te onderzoeken. Ze willen enerzijds greep krijgen op het onderliggende proces dat geleid heeft tot dit beest (Waarom integreerden bepaalde groepen en hoe deden ze dat? Wat waren de belangrijkste voorwaarden en wie de voornaamste actoren?), terwijl ze anderzijds een dieper inzicht willen verwerven in

het resultaat van dat proces (Hoe werken de Europese instellingen?). Op die manier willen ze regelmatigheiden op het spoor komen op grond waarvan ze theorieën kunnen opstellen die helpen bij de verklaring van integratiestappen uit het verleden en het heden. Aan de hand van die theorieën proberen politicologen waarschijnlijke voorspellingen doen over de toekomst, zodat ze op een wetenschappelijk onderbouwde manier uitspraken kunnen doen over onder meer de richting, snelheid en omvang van het integratieproces. Deze theorieën zijn sterk geworteld in de empirie; ze doen op geen enkele manier evaluatieve of normatieve uitspraken. Met andere woorden: de integratietheorieën doen pogingen te verklaren hoe het ‘Europese beest’ geworden is wat het is, hoe dat kon gebeuren en hoe het zich allicht verder zal ontwikkelen, maar ze bieden geen antwoorden op vragen als: is dit Europese beest wel gezond? Is het goed dat het beest uitgegroeid is tot wat het is? Hoe moeten we het beest verder vormgeven?

Deze laatste soort vragen wordt traditioneel behandeld binnen de politieke theorie – naast de vergelijkende politicologie en de internationale politiek een van de subdisciplines in de politicologie in het algemeen (Pierik, 2011). De politieke theorie heeft als doel de normatieve principes die aan de basis liggen van het samenleven op een systematische en methodische manier (Ball, 1995, pp. 3-61) te expliciteren en/of te formuleren. Wat opvalt binnen de Europese Studies² is dat de bijdrage van de politieke theorie (1) nog vrij recent is en bovendien (2) relatief eenzijdig.

De eerste stelling – over het jonge karakter van de politieke theorie binnen de EU-studies (vgl. Lacroix & Magnette, 2008, p. 5) – kan zeer kort worden behandeld. Het is zelfs mogelijk een scharniermoment vast te stellen: 1993, het jaar waarin met de inwerkingtreding van het Verdrag van Maastricht een heuse unie wordt opgericht. Er is niet langer louter sprake van een gemeenschap van soevereine lidstaten. Voortaan is er ook een economische en monetaire unie en worden de burgers van de verschillende nationale lidstaten automatisch burger van de EU. Daar waar politieke wetenschappers tot dan voornamelijk op zoek gingen naar hypothesen over het integratieproces die getest moesten worden met empirisch onderzoek, proberen ze nu vat te krijgen op de principes en waarden die op het spel staan bij het vormgeven van de EU. De aandacht richt zich in toenemende mate op een normatieve evaluatie van de manier waarop de EU is georganiseerd, de macht die haar is toegekend en, meer fundamenteel, haar bestaan zelf. In 2003 zouden Richard Bellamy en Dario Castiglione spreken over de “normative turn” binnen de Europese Studies (Bellamy & Castiglione, 2003).

De tweede stelling – dat de bijdrage van de politieke theorie aan de EU-studies eerder eenzijdig is – vergt een omstandiger uiteenzetting. Die bied ik in het eerste deel van deze bijdrage, waarin ik zal proberen aan te tonen dat de politieke theorie van de EU zich vooral heeft toegelegd op de legitimiteit van het Europese project en in het bijzonder op het vermeende democratische deficit. In het tweede deel zal ik uiteenzetten hoe de EU-studies verrijkt kunnen worden door een grotere aansluiting te zoeken bij de politieke theorie. Die aansluiting is nodig, zo zal ik betogen,

voor de reflectie over de verdere uitbouw van de EU. De normatieve politieke filosofie kan een middel zijn om een ideaalbeeld te ontwikkelen waaraan de EU zou moeten beantwoorden. Dat biedt tegelijkertijd een instrument dat kan helpen bij de kritische beoordeling van de (huidige) werking van de EU.

2. Politieke theorie binnen EU-studies

Om een genuanceerd beeld te hebben van de bijdrage van de politieke theorie aan de EU-studies is het van belang in het achterhoofd te houden dat binnen die politieke theorie in hoofdzaak twee takken kunnen worden onderscheiden (Dunn, 1996). De ene tak legt zich toe op conceptuele analyse en is vooral explanatorisch van aard. Politiek theoretici willen een beter begrip hebben van veel gebruikte begrippen en politieke waarden die meestal minder eenduidig zijn dan men op het eerste gezicht denkt. Wat betekenen concepten als gelijkheid, vrijheid, macht, democratie, solidariteit en mensenrechten? En wat is hun rol binnen actuele politieke discussies? Met betrekking tot de EU willen politiek theoretici achterhalen wat deze begrippen en waarden betekenen in een specifiek Europese context. De tweede tak binnen de politieke theorie stelt de normatieve analyse centraal van fundamentele politieke en maatschappelijke problemen. Het gaat hier eerder om abstracte vragen die evenwel van direct belang zijn voor concrete situaties. Welke waarde(n) stelt men centraal bij het vormgeven van politieke instituties? In een Europese context vertaalt zich dat als: hoe zouden de Europese instellingen eruit zien als ze gebaseerd zouden zijn op bepaalde politieke waarden? Wat betekent de nadruk op deze of gene waarde voor de vormgeving van het Europese beleid?

Het nu volgende overzicht van de bijdrage van de politieke theorie aan de EU-studies baseer ik op de gekende driedeling binnen de Europese integratietheorieën.³ Het gaat hierbij om een analytisch onderscheid tussen drie groepen die elkaar min of meer chronologisch opvolgen op grond van de basisvraag die ze aan de orde stellen. Het spreekt voor zich dat de scheidingslijn tussen deze groepen flinterdun is en dat ook de chronologische opeenvolging slechts rudimentair is. De verschillende theorieën lopen geleidelijk in elkaar over en de typische kenmerken van elke 'groep' en 'periode' zijn alleen zichtbaar door ze van op grotere afstand in ogenschouw te nemen. Het voordeel van deze benadering voor het politiek theoretisch overzicht is, dat ze in kaart brengt hoe in elke periode het accent komt te liggen op bepaalde vragen. Dat betekent niet dat de belangstelling in een periode voor specifieke onderwerpen verdwijnt in een andere periode, maar wel dat nieuwe aandachtspunten op de agenda worden geplaatst.

Tot slot nog een opmerking voor het eigenlijke overzicht. Zoals Justine Lacroix en Paul Magnette (2008) hebben opgemerkt, is de politieke theorie als afzonderlijke subdiscipline van de politicologie vooral erkend in de Angelsaksische en Noord-

Europese traditie. In sommige landen, met name in Duitsland, is ze sterker gelieerd aan de sociale wetenschappen, terwijl ze in andere landen, te denken valt aan Frankrijk en Italië, epistemologisch gezien een sterke band heeft met de filosofie. Deze vaststelling heeft twee belangrijke gevolgen. Ten eerste is het internationale debat over de Europese politieke theorie tamelijk gefragmenteerd zonder al te veel wederzijdse beïnvloeding. Dat geldt in grote mate voor Frankrijk dat veelal blind is voor wat er in andere landen gebeurt. Op hun beurt zijn deze landen vaak onwetend over de Franse inzichten. Ten tweede heeft de institutionele inbedding van de politieke theorie binnen de politicologie in de Angelsaksische en Noord-Europese traditie als gevolg dat voornamelijk werken uit deze gebieden in het nu volgende overzicht zijn opgenomen. Uiteraard geldt dit niet exclusief: de Duitse socioloog en filosoof Jürgen Habermas bijvoorbeeld heeft een zeer grote invloed gehad over de landsgrenzen heen.

2.1. *Eerste fase: verklaringen van de 'grand theories'*

De eerste groep integratietheorieën, die geboekstaafd staat als de 'traditionele groep' en die zijn hoogdagen kent in de periode 1950-1985, wil in de eerste plaats een *verklaring* bieden voor de integratie. De nadruk ligt daarbij vooral op de interactie tussen de supranationale instellingen en het intergouvernementele karakter, waarbij de ene keer vooral het eerste en dan weer het tweede als belangrijkste element naar voren wordt geschoven. Waarom werken soevereine staten samen? Hoe doen ze dat? Wat zijn de belangrijkste actoren? De belangrijkste verklaringsmodellen zijn het neofunctionalisme en intergouvernementalisme. Een wat aparte plaats wordt ingenomen door het federalisme, omdat het van bij het begin zowel een verklarende als een uitgesproken normatieve functie had (Burgess, 2000, 2006). Als verklaringmodel is het niet eenduidig, omdat er geen ondubbelzinnige definitie voorhanden is. De basisgedachte is wel duidelijk: het gaat om een machtsverdeling tussen gemeenschappelijke instellingen (centraal niveau) en lidstaten (nationaal niveau), een combinatie van zelfbestuur en gedeeld bestuur. De discussies gaan dan vooral over de plaats van het zwaartepunt van de bevoegdheden en de aard van de verdeling van beleidsdomeinen. Maar tegelijkertijd doet dit federalisme dienst als een soort 'blueprint' waaruit blijkt hoe de EU zou moeten worden georganiseerd en hoe haar bevoegdheden zouden moeten worden verdeeld. Het is niet verwonderlijk dat speculaties hierover al lang te vinden zijn vóór de oprichting van de EU (of zelfs de EGKS) – het idee van een eengemaakt, vredevol Europa gaat terug tot denkers als Abbé de Saint-Pierre, Jean-Jacques Rousseau, Voltaire, David Hume en Immanuel Kant – en dat ze sinds het Verdrag van Maastricht opnieuw extra aandacht krijgen (McKay, 2001; Nicolaidis & Howse, 2001; Ward & Ward, 2009, pp. 279-381 [Part 4: European Federalism]). In een zeer recente bijdrage betogen Stefan Rummens en

Stefan Sottiaux (2014) dat de EU als ‘federatie van staten’ het midden houdt tussen een confederatie en federatie, waardoor zowel de EU als de lidstaten functioneren als autonome juridische en politieke entiteiten. Naarmate er meer bevoegdheden naar het Europese niveau worden overgeheveld, moet de besluitvorming in toenemende mate uitdrukking zijn van de wil van het Europese volk.

2.2. *Tweede fase: analyses van de ‘middle-range theories’*

Anders dan de ‘grand theories’ focust de tweede groep integratietheorieën, waarvan het zwaartepunt te situeren is tussen 1985 en 1995, niet op de grote historische momenten, maar op de dagelijkse werking en beleidsvorming van de Europese Unie. De bedoeling is een *analyse* te bieden van de aard en het functioneren van de EU met bijzondere aandacht voor de Europese instellingen. Politicologen doen een groter beroep op de vergelijkende politieke wetenschappen (Hix, 1994), waardoor ze de EU meer benaderen als een constructie die kan worden vergeleken met een traditionele staat. Voor de normatieve studies heeft dit als gevolg dat vaak etatistische kenmerken als referentiepunt worden genomen voor de EU. Drie domeinen waarin de politieke theorie een bijdrage heeft geleverd springen in het oog: democratie, de EU als normatieve macht en een Europese publieke sfeer. Deze bijdragen liggen niet toevallig in het verlengde van sommige van de talrijke integratietheorieën uit deze groep. Met name de *governance*- en institutionele benaderingen spelen een grote rol.

De *governance*-benaderingen (met onder meer de *multi-level governance*-theorie, de *network governance*-benadering, en de *regulatory governance*-analyse) stellen de interactie tussen de verschillende bestuursniveaus centraal met ruime aandacht voor de rol van niet-statelijke actoren en het belang van expertise en informatie. Vooral in de *regulatory governance*-theorie krijgen verschillende studies een uitgesproken normatieve dimensie, omdat daarin vragen aan de orde worden gesteld over het democratische gehalte van de onafhankelijke agentschappen van experts die niet rechtstreeks door de bevolking kunnen worden gecontroleerd. Dit veronderstelt een opvatting van de principes van democratie die als standaard kunnen fungeren voor de beoordeling van het democratische karakter van de EU. De meeste van de auteurs (Dehousse, 1997; Hérítier, 1999) gaan niet op zoek naar ‘het ideaal’ waaraan een democratie op EU-niveau zou moeten voldoen, maar zoeken naar een impliciete algemene deler. Zoals Hérítier (1999, p. 278) het stelt: “a measuring rod is used which is sufficiently abstract to be applicable to all different notions and institutional specifications of democracy”. Een uitzondering is Fritz Scharpf (1999), die vertrekt vanuit een vooraf bepaalde definitie van democratie en nagaat hoe de expertennetwerken daarin passen.

Naast de *governance*-benaderingen hebben de institutionele analyses (met onder meer het rationele keuze-institutionalisme, het historisch institutionalisme en het sociologisch institutionalisme) een grote invloed gehad. In tegenstelling tot de intergouvernementele theorieën met hun haast exclusieve focus op gouvernementele actoren, wijzen zij op de innige vervlechting van intergouvernementele, supranationale en niet-statelijke actoren die alle een impact hebben op de totstandkoming van EU-wetgeving. Het sociologisch institutionalisme of constructivisme moet hier uitgelicht worden, omdat het nauw verweven is met de politieke theorie.⁴ Het focust in hoofdzaak op de niet-materiële dimensie van het politieke gebeuren als constituerende factor van de wereld waarin we leven. Instituties worden dus breed opgevat als de intersubjectieve structuur van ideeën, normen, waarden en gedragspatronen. Tussen deze intersubjectieve structuur enerzijds en de actoren anderzijds bestaat er een voortdurende wisselwerking, waarbij het zwaartepunt kan verschuiven. De politicologen en theoretici die de structuur centraal stellen, wijzen vooral op het dwingende karakter dat ervan kan uitgaan, in die zin dat actoren de nood voelen om in overeenstemming met de toegemeten rol te handelen. In dit kader passen de vele studies over de EU als normatieve macht (Manners, 2002, 2008; Whitman, 2011). In de wereldpolitiek presenteert de EU zichzelf als normatieve macht en promoot ze een aantal normatieve principes waarvan algemeen wordt aangenomen dat ze universeel toepasbaar zijn binnen het VN-systeem. Deze sociologische beschrijving krijgt een politiek-theoretische component als de vraag wordt gesteld of de EU ook daadwerkelijk handelt als normatieve macht, dat is in ethisch goede zin. Neemt de EU de waarden die ze uitdraagt ook zelf als standaard? Daarnaast moet de vraag worden gesteld of de EU wel als normatieve macht moet handelen. Is het haar taak bepaalde normen aan de wereld op te dringen?

De auteurs die niet de structuur maar de actoren voorop plaatsen, gaan na hoe die de intersubjectieve structuur niet louter ondergaan maar er mede vorm aan geven. Dat kan aanleiding geven tot conflicterende normen. Daardoor worden actoren gedwongen te argumenteren welke norm(en) ze prioriteit willen geven. Zo zagen verschillende studies over discoursen en communicatie het licht die veelal teruggrijpen naar en voortbouwen op Jürgen Habermas' beroemde theorie van het communicatieve handelen. Binnen deze context past het onderzoek over het al dan niet bestaan van een transnationale of supranationale Europese publieke sfeer – een onderzoek dat tot op vandaag zeer bloeiend is. Die Europese publieke sfeer wordt gezien als een noodzakelijke voorwaarde voor een goed functionerende Europese democratie, omdat hij kan bijdragen aan de coherentie van het politieke systeem en de besluitvormingsprocessen doordat de burgers kunnen worden gehoord door de Europese beleidsmakers. Verschillende theoretici als Dieter Grimm (1995) en Peter Graf Kielmansegg (1994) hebben sterke twijfels geuit over de bestaansmogelijkheden van een Europese publieke ruimte, onder meer omdat een gemeenschappelijke taal ontbreekt. Sindsdien zijn hun bevindingen erg in vraag gesteld, omdat ze al te

zeer zouden vasthouden aan de natiestaat als standaard (Van de Steeg, 2002). Tal van politieke theoretici, waaronder Nancy Fraser, Erik Oddvar Eriksen, John Erik Fossum, Philip Schlesinger en Thomas Risse, exploreren alternatieven en wijzen op de ontwikkelingsmogelijkheden van een of meerdere Europese publieke sferen door de bestaansvoorwaarden ervan in kaart te brengen (Eriksen, 2005; Fossum-Schlesinger, 2007; Fraser, 2007; Risse, 2010, 2014; Schlesinger & Kevin, 2000; zie ook Nitoiu, 2013).

Met het onderzoek naar de mogelijkheidsvoorwaarden, wenselijkheid en vereisten van een Europese publieke sfeer komt ook de vraag naar een Europese identiteit op de wetenschappelijke agenda te staan.⁵ Bestaat er een Europese identiteit? En als dat al zo is, hoe moet die Europese identiteit begrepen worden (Bottici & Challand, 2013, Checkel & Katzenstein, 2009)? Maar hoe men die identiteit ook ziet, ze wordt noodzakelijk geacht voor het welslagen van het Europese project. Zonder een gedeeld 'wij', zonder een Europees publiek, kan de EU geen institutioneel feit zijn. De EU moet dus een beroep kunnen doen op een gedeeld 'wij' of een gedeeld 'wij' kunnen creëren – in de praktijk is het een mengeling van verschillende strategieën die Luuk van Middelaar (2009, pp. 294-421) karakteriseerde als de idee van 'ons volk' ('de Duitse publieksstrategie'), 'in ons voordeel' ('de Romeinse publieksstrategie') en 'onze eigen besluiten' ('de Griekse publieksstrategie'). De eerste en laatste strategie – 'ons volk' en 'onze eigen besluiten' – komen overeen met het veel voorkomende onderscheid dat onderzoekers maken in hun discussie over een Europese identiteit tussen een culturele en een politieke identiteit (Cerutti, 2001, 2003; Cerutti & Lucarelli, 2008; Sassatelli, 2009; Shore, 2000; Terpstra, 2014). Een ander terugkerend onderscheid is dat tussen een nationale (Europa van de naties), globale (internationalistisch Europa) en kosmopolitische identiteit (Delanty, 2005). De discussie over een Europese identiteit kan niet los worden gezien van het al dan niet bestaan van een Europese publieke sfeer – tussen de twee bestaat een grote wisselwerking. Voor de ene wetenschappers kan er geen sprake zijn van een Europese publieke sfeer, precies omdat een gemeenschappelijke Europese identiteit zou ontbreken (*cf.* Gauchet, 2004; Grimm, 1995). Anderen draaien de redenering om en beklemtonen dat de ontwikkeling van een Europese publieke sfeer een middel kan zijn om een gemeenschappelijk identiteitsvormingsproces op gang te brengen (Rummens, Geenens & Van Hecke, 2011). Bijzondere melding moet in dit verband gemaakt worden van Habermas' theorie van het constitutioneel patriottisme die door anderen aangepast en verder ontwikkeld is (Habermas, 1992, 1996b, 1999, 2001, 2006; Cronin, 2003; Lacroix, 2009 Müller, 2007; Nanz, 2006). In deze opvatting van de EU als een post-nationaal systeem vereenzelvigen de burgers zich met politieke – in plaats van pre-politieke – normen en waarden. De centrale bron voor de eenheid van de gemeenschap ligt in de gedeelde trouw aan de politieke principes zoals die verankerd zijn in een grondwet en waarop de autoriteit en het beleid berusten. Habermas stelt dit constitutioneel patriottisme voor als een

(verder) na te streven ideaal, omdat het in zijn ogen de enige mogelijkheid is om een Europese identiteit uit te bouwen.

2.3. *Derde fase: naar evaluatie en constructie*

Na de verklaring en analyse van het Europese integratieproject is in de derde en laatste groep (vanaf ca. 1995) *evaluatie* het sleutelbegrip. Het is een open deur intrappen dat de politieke theorie hier een prominente plaats inneemt. Dat is niet toevallig, want met de ratificatie van het Verdrag van Maastricht was pijnlijk aan het licht gekomen dat de EU, haar instellingen en de manier waarop ze functioneert geen evidentie meer waren. Er kwam een einde aan de permissieve consensus: de politieke elite kon niet langer van de stilzwijgende goedkeuring van de burgers uitgaan.⁶ Dit alles bracht het probleem van de legitimiteit bovenaan de agenda (Føllesdal, 2006a, 2006b). De vraag naar de manier waarop de EU georganiseerd is, moet plaats maken voor de vraag of de EU wel 'goed' in elkaar steekt en 'goed' functioneert. In deze context komt ook het debat over het vermeende democratische deficit in het hart van de EU-studies te staan. Deze twee topics, de legitimiteit en de (mogelijkheidsvoorwaarden van een) Europese democratie, worden de haast exclusieve aandachtspunten binnen de politiek-theoretische studies. Ook bijdragen met een zeer algemene titel, zoals 'Political Philosophy meets European Studies. A Meta-Theoretical Framework' (Wimmel, 2007), blijken *de facto* gewijd aan de legitimiteit van de EU – in dit geval gaat het over een metatheoretisch raamwerk voor politieke legitimiteit in het Europese multi-levelsysteem. Ook dat is een aanwijzing van het feit dat de Europese politieke theorie heel erg beperkt is tot een specifieke problematiek.

Gezien de focus van de Europese politieke theorie op legitimiteit en democratie is het niet zo verwonderlijk dat een groot deel van die politiek-theoretische studies zich ontwikkeld heeft in het verlengde van het sociaal constructivisme. Zoals hoger uiteengezet, is het sociaal constructivisme nauw verweven met de normatieve politieke theorie, omdat het verschillende onderwerpen vanuit normatief standpunt benadert. De aandacht ging vanuit de interesse voor de wisselwerking tussen actoren en instellingen in belangrijke mate naar het bestaan en de mogelijkheidsvoorwaarden van een transnationale of supranationale publieke sfeer en een Europese identiteit. Beide vraagstukken zijn op zichzelf uiteraard belangrijk, maar ze zijn dat zeker ook in het licht van het democratische karakter van de EU. De uitbouw van een Europese publieke sfeer en identiteit zou een matigende invloed kunnen hebben op het democratisch deficit en een middel kunnen zijn om de legitimiteit van het Europese project te verhogen. Vandaar dat de aanzet die onder de vorige groep theorieën gegeven was, verder wordt ontwikkeld.⁷ Dat brengt politiek theoretici bijna vanzelf tot de huidige hamvraag binnen de EU-studies: hoe is het gesteld met het democratische karakter van de EU?

Wanneer we kort iets willen zeggen over de discussie over de legitimiteit van de EU, kunnen we niet anders dan melding maken van de vele studies die in dat verband verschenen binnen de rechtstheoretische traditie, een benadering die nauw verwant is met de politieke theorie. Een van de centrale onderzoeksvragen binnen de filosofie van het Europees recht richt zich op de rechtvaardiging van het gezag van de Europese rechtsorde (Walker, 2005, 2015 [in het bijzonder het tweede deel 'Authoritative Foundations']; Dickson & Eleftheriadis, 2012). Waar vindt die rechtsorde haar legitimiteit? Daarbij is er een spanning tussen een rechtvaardiging die direct of indirect van de lidstaten uitgaat en een die de EU ziet als een zelfstandige orde met een naar de moderne staat gemodelleerde constitutie.⁶ Binnen die eerste categorie moet in het bijzonder melding gemaakt worden van Peter Lindseth (historisch gefundeerde) betoog dat de nationale constitutionele intellingen regulatorische macht hebben gedelegeerd naar het Europese supranationale niveau (Lindseth, 2010). Zo kan het Europees publiek recht gezien worden als een poging om de EU met de natiestaten te verzoenen. De EU moet en mag in zijn ogen niet begrepen worden als het unieke project om een constitutionele staatsinrichting boven de natiestaat uit te bouwen, maar als de supranationale uitbreiding van het moderne administratieve bestuur. Binnen de tweede categorie kan het werk van Joseph Weiler als exemplarisch worden aangehaald (Weiler, 1999; Weiler & Wind, 2003). De visie van de EU als een zelfstandige constitutionele orde had haar momentum bij de ontwikkeling, ratificatie en verwerping van het constitutioneel verdrag uit 2004 (Dobson & Føllesdal, 2004). Maar zoals uitvoerig betoogd binnen de Europese rechtstheorie, betekende dat constitutioneel verdrag het begin noch het einde van het Europese constitutionalisme (Wouters, Verheij & Kiiver, 2009). In connectie met de bespreking van het legitimiteitsvraagstuk schenkt de Europese rechtstheorie ook uitvoerig aandacht aan de mate van coherentie van het Europees recht en hoe zich dat verhoudt tot de nationale rechtspraak en het internationale recht (Kumm, 2011). Binnen de literatuur kunnen grofweg drie posities onderscheiden worden: de monistische interpretatie (de EU-Verdragen als fundament van een enkelvoudig rechtssysteem dat prioritair is; bv. Von Bogdany, 2010), de pluralistische visie (interactie tussen de rechtssystemen van de EU en de lidstaten met zeggenschap binnen een bepaalde context over specifieke bevoegdheden; bv. MacCormick, 1999) en de dualistische positie (EU-recht als een domein van het internationale recht dat naast het nationale recht staat; bv. Weiler, 1999).

Richten we onze blik op de politieke theorie, dan valt het op dat het vraagstuk van legitimiteit in grote samenhang met de kwestie van democratie besproken wordt. Het vertrekpunt voor vele studies uit de periode kort na het Verdrag van Maastricht was een historische analogie waarbij stevast werd teruggegrepen naar het idee van de natiestaat. Zeer invloedrijk waren de bijdragen van Dieter Grimm (1995) en Claus Offe (1998). De eerste was ervan overtuigd dat er alleen nationale volkeren waren in Europa, maar geen Europees volk. De reden daarvoor was het

ontbreken van een gemeenschappelijke taal en een kern van historisch gegroeide instituties. Offe gooide het over een andere maar vergelijkbare boeg. 'Vertrouwen' is het sleutelwoord in zijn betoog en wel als voorwaarde voor de ontwikkeling van solidariteit. Aangezien in zijn optiek de natiestaat de grootst mogelijke container van vertrouwen en solidariteit is, is het een onbegonnen taak deze waarden op Europees niveau te willen consolideren. Grimm en Offe zijn slechts twee vertegenwoordigers van de liberaal nationalistische en communitaristische school (anderen zijn onder meer Kymlicka 2001, 2006; Miller, 1995, 2008; en Smith, 1992, 1995). De basisidee van deze stroming luidt dat democratische politiek alleen succesvol kan bestaan binnen een politieke gemeenschap die geworteld is in een gedeelde nationale cultuur, omdat die nationale cultuur niet alleen de basis is voor de identiteit van individuen, maar ook omdat die specifieke waarden begunstigt, zoals vertrouwen, stabiliteit en een bereidheid tot het brengen van offers voor de gemeenschap. Aangezien dit alleen kan wanneer democratische eenheden samenvallen met nationale eenheden, is de natiestaat de enig denkbare en grootst mogelijke vorm van institutionele uitdrukking van dit ideaal. In deze optiek kan de EU alleen bestaan als een intergouvernementele organisatie, waarin de legitimiteit in de eerste plaats berust bij de lidstaten die trapsgewijs gezamenlijke beslissingen nemen.

Met de eeuwwisseling neemt men steeds meer afstand van deze historische analogie.⁹ De rol van de natiestaat is gewijzigd; er stellen zich nieuwe uitdagingen. Het besef dringt door dat als men met hernieuwde belangstelling naar de democratie in Europa wil kijken, men niet langer vast kan houden aan de terminologie en standaarden die een directe transpositie zijn van de democratische concepties die traditioneel geassocieerd worden met de natiestaat (Eriksen & Fossum, 2000). Dit geldt ook voor het oordeel over de democratische legitimiteit van de EU: die kan niet beoordeeld worden aan de hand van standaarden die afhankelijk zijn van de natiestaat. Dat is een andere aanpak dan die van de eerder vernoemde Fritz Scharpf (1999) en Giandomenico Majone (1996). Zij probeerden in zekere zin de traditionele terminologie te redden door de EU te beschrijven als een technocratie. Scharpfs onderscheid tussen een inputgeoriënteerde en een outputgeoriënteerde legitimiteit stelde hem in staat te betogen dat 'gewichtig' beleid, zoals herverdeling, alleen gerealiseerd kan worden – en dus legitiem is – als het volbracht wordt binnen de natiestaat waarin het direct gedragen wordt *door* het volk. Voor de EU is slechts een beperkt aantal bevoegdheden weggelegd die minder gewicht hebben. Hierbij dacht Scharpf in de eerste plaats aan regulatorisch beleid dat niet zozeer door het volk wordt gedragen, maar wel een grote efficiëntie en probleemoplossende waarde heeft *voor* het volk. Dit idee van regulatorisch beleid is ten volle ontwikkeld in het werk van Majone, die de nadruk legt op economische en sociale regulatie ten nadele van het meerderheidsmodel van democratie. De EU geniet wel degelijk legitimiteit en dit via regulatorische agentschappen waarin een grote dosis expertise is verzameld.

Scharpf en Majone hebben het probleem in feite omzeild. Transparantie en democratische verantwoording moeten het afleggen tegenover efficiënt en creatief probleemoplossen.¹⁰ De vraag naar het democratisch deficit blijft en wordt mogelijk zelfs nog prangender. Vandaar dat een van de eerste, centrale taken het uitklaren is van de betekenis van centrale termen (Weale & Nentwich, 1998) – met andere woorden: het uitvoeren van een conceptuele analyse (het onderzoeksveld van de eerste ‘subtak’ binnen de politieke theorie). Hoe moeten we het democratisch deficit begrijpen? Wanneer is een politiek bestel legitiem en aan welke voorwaarden moet het voldoen opdat er geen sprake zou zijn van een democratisch deficit? Dit heet hangijzer is direct gerelateerd aan de vraag of een Europees burgerschap mogelijk is – anders geformuleerd: kan een legitiem burgerschap ontwikkeld worden voorbij de natiestaat (Føllesdal, 2001; Kostakopoulou, 2007; Weale, 2005)? Een dergelijk postnationaal burgerschap plaatst de verschillende componenten van een politieke identiteit op de voorgrond, waarbij uitdrukkelijk wordt ingegaan op die aspecten die van cruciaal belang zijn voor de uitbouw van een legitiem politiek bestel (Bohman, 2007, 2010; Koslowski, 1999; Lucarelli, Cerutti & Schmidt, 2011). De verdedigers van wat men aanduidt als *demoicratie* verwerpen uitdrukkelijk de idee van een identiteitspolitiek binnen de EU (Cheneval & Schimmelfennig, 2013; Nicolaidis, 2004). Zij propageren een model waarin zowel staten als burgers een centrale rol spelen. Daarin kunnen de rechten van individuen noch die van staten geschonden worden. De Europese *demoicratie* is gebaseerd op een wederzijdse erkenning van en toenemende openstelling voor de verschillende identiteiten, maar niet op het samensmelten ervan. Daarmee bieden ze een antwoord op de positie van auteurs als Larry Siedentop (2000), die betoogde dat de voorwaarden voor een volwaardige Europese democratie afwezig zijn, omdat er geen gemeenschappelijke politieke traditie aanwezig is, noch een gedeelde taal, noch een identificatie met andere gemeenschappen, noch een gedeeld vertrouwen.

De Europese economische crisis heeft de vraag naar de mogelijkheidsvoorwaarden van een Europese democratie opnieuw scherper gesteld: is democratie mogelijk op EU-niveau en welke vorm moet die dan aannemen? Is het noodzakelijk een nieuwe theorie te ontwikkelen of kan volstaan worden met het aanpassen van bestaande modellen en concepten van democratie (Eriksen & Fossum, 2012)? Tot die laatste categorie kan het invloedrijke voorstel van Andreas Føllesdal en Simon Hix (2006) worden gerekend. Zij betogen dat de institutionalisering van een oppositionele dynamiek op Europees niveau noodzakelijk is. Zetelende politici moeten kunnen worden uitgedaagd en het status quo moet in vraag kunnen worden gesteld doordat er een ruimte wordt gecreëerd waarin tegenstanders hun visie kunnen uiteenzetten. Op die manier kunnen burgers zicht krijgen op alternatieve beleidsopties, zodat ze voorstellen tegenover elkaar kunnen afwegen en politici kiezen op basis van rivaliserende voorstellen. Een nieuwe theorie werd ontwikkeld door Ben Crum (2012), die gepoogd heeft de fundamenten te schetsen

van een democratische constitutie voorbij de natiestaat. Hij stelt dat de nationale politieke structuren niet kunnen worden vervangen, maar dat ze aangevuld moeten worden met een supranationale theorie. Op die manier legt hij de basis van een nieuwsoortige 'two-level'-theorie, waarbij de internationale context en de nationale debatten zo met elkaar worden verstrengeld door vertegenwoordigers dat de verschillende nationale eenheden de internationale context internaliseren, en de internationale sfeer openstaat voor en reageert op de dynamische processen binnen de lidstaten.

3. Wat de EU nog kan leren van de politieke theorie

Het geschetste overzicht van de bijdrage die de politieke theorie tot nog toe heeft geleverd aan de EU-studies maakt duidelijk dat de aandacht bijna exclusief uitgaat naar vraagstukken over legitimiteit en democratie met bijbehorende onderwerpen als identiteit en publieke sfeer. Dit is een enigszins vertekend beeld in de zin dat het de indruk wekt dat de 'Europese' politieke theorie tot deze thema's is verengd. Dat is niet helemaal correct. Zo verscheen er bijvoorbeeld in 2011 een bundel over *Political Theory of the European Union* (Neyer & Wiener, 2011) waarin naast de kwestie van Europese democratie de rol van politieke autoriteit en soevereiniteit binnen de EU uitvoerig wordt besproken. Toch zijn studies over andere onderwerpen dan Europese democratie en legitimiteit eerder een zeldzaamheid. Er ligt een braakliggend terrein dat door de EU-studies ontgonnen zou kunnen worden en dat waardevolle, gefundeerde inzichten kan bieden in de manier waarop de EU verder ontwikkeld kan en moet worden. Want hoe belangrijk de waarde van een democratisch en legitiem Europa op zich ook is, toch moet men een stap verder durven gaan en zich afvragen waarvoor dit democratisch en legitiem Europa dient. Welk(e) doel(en) moet het nastreven? De verankering van een democratisch bestuur moet immers – in een bepaalde interpretatie van democratie – deliberatie mogelijk maken over de waarden die men centraal wil stellen bij het ontwerpen van politieke instellingen en overheidsbeleid. Bovendien moet het toelaten die verschillende waarden tegenover elkaar af te wegen.

3.1. *Europese sociale rechtvaardigheid*

Een van de belangrijkste onderwerpen – zo niet het belangrijkste – die dringend onze aandacht vereisen, is het thema van sociale rechtvaardigheid – een thema dat zo dominant is binnen de politieke theorie dat die daartoe vaak beperkt wordt, hoewel de politieke theorie natuurlijk breder is dan dat (Kelly, 2006). Ondanks de

enorme populariteit van dit onderwerp binnen de politieke theorie is het, zoals Sabine Saurugger (2014b, p. 190) opmerkt, nog niet opgepikt binnen de EU-studies: “Studies in horizontal transfers over the life cycle of an individual, however, cannot be found at the EU level”.¹¹ Een reden daarvoor zou kunnen zijn, dat de normatieve politieke filosofie gedomineerd wordt door Angelsaksische filosofen die overwegend een euroskeptische ingesteldheid hebben. Wat ook een grote rol speelt, is het wijdverbreide belang dat EU-burgers hechten aan het principe van subsidiariteit (cf. Vandevelde, 2014, p. 6): wat efficiënter op een lager niveau geregeld kan worden, moet niet beslist worden op een hoger niveau. Dan kan het beleid directer worden afgestemd op de voorkeur van de burgers, omdat ze homogeneren groepen vormen die daardoor ook gemakkelijker gezamenlijk tot een vergelijk kunnen komen. Elke evolutie naar een sterker gecentraliseerd bestuur brengt onvermijdelijk het probleem van de democratische legitimiteit weer op de agenda. Toch is de overdracht van de bevoegdheden van het nationale naar het Europese niveau vaak een vol-dongen feit (te denken valt aan het recht op controle van de nationale begrotingen dat de Commissie verworven heeft in de nasleep van de economische crisis). Dat brengt politiek theoretici er allicht toe in de eerste plaats na te denken hoe ze die overdrachten – en bij uitbreiding het Europese project zelf – kunnen legitimeren in plaats van voorstellen te doen over nieuw beleid dat verdere overdrachten vereist. Vandaar de vloed aan studies over Europese democratie en legitimiteit, maar het gebrek aan onderzoek naar, onder meer, een sociaal Europa. Nochtans betreft het hier een van de grootste uitdagingen in de geglobaliseerde wereld, namelijk het ontwikkelen van een vorm van solidariteit die verder moet reiken dan nationale grenzen (Habermas, 2001). Hier stelt de EU een onverhoopte mogelijkheid.

Binnen de politieke filosofie zijn in navolging van John Rawls’ invloedrijke *A Theory of Justice* tal van theorieën van herverdeling ontwikkeld die zijn toegesneden op een wereld van natiestaten. Het bestaan van nationale grenzen werd als een vanzelfsprekend gegeven aanvaard, ook al zijn die puur contingent en vaak het resultaat van historische onrechtvaardigheden. Dat bracht filosofen tot het andere uiterste: ze gingen op zoek naar die principes van rechtvaardigheid die zouden moeten gelden op wereldschaal. Maar daarmee is nog steeds niets gezegd over herverdeling op een niveau dat dat van de natiestaat overstijgt, maar dat tegelijkertijd beperkter is dan de wereld als geheel. Het is een punt waarop Philippe Van Parijs gewezen heeft naar aanleiding van de publicatie van *The Law of Peoples* van John Rawls: “The question then becomes whether the emerging political entity [the EU] will (and should) never be more than a conglomerate of ethnoi-demos, between which only assistance is required on grounds of justice, or whether it can constitute a poly-ethnic demos to which a more demanding conception of distributive justice can conceivably apply” (Rawls & Van Parijs, 2003, p. 9). Andrea Sangiovanni (2012) heeft als een van de eersten geprobeerd een tentatief antwoord op deze vraag te bieden door enkele mogelijkheden te overlopen. Maar dit is slechts

een begin voor wat een soort omvattende theorie van sociale rechtvaardigheid voor de EU zou moeten zijn.

Hoe zou zo'n theorie eruit kunnen zien? Vier elementen lijken van belang te zijn. Ten eerste moet worden uitgeklaard waarom een theorie van sociale rechtvaardigheid zou worden ontwikkeld voor een dergelijk tussenliggend niveau in plaats van voor de natiestaat of de wereld als geheel. De argumenten voor of tegen kunnen zowel van intrinsieke (wat de EU onderscheidt van het nationale en globale niveau) als instrumentele (vraagstukken van rechtvaardigheid zijn van belang voor vraagstukken van vrede, stabiliteit en economische groei) aard zijn. Als er inderdaad argumenten vóór zijn, dan moet in een tweede fase nagegaan worden wat de precieze inhoud zou zijn van een Europese theorie van rechtvaardigheid. Welke principes van rechtvaardigheid moeten op het niveau van de EU nagestreefd worden (Sangiovanni, 2013)? En welke rechtvaardiging kan men daarvoor geven? Ten derde moet worden onderzocht welke de randvoorwaarden en eerste vereisten zijn van een Europese sociale rechtvaardigheid. Verschillende filosofen hebben de stelling verdedigd dat er een intrinsieke band bestaat tussen sociale rechtvaardigheid en de natiestaat, omdat het precies de natiestaat is die mogelijk maakt dat anonieme anderen elkaar als 'een van ons' gaan zien – een noodzakelijke voorwaarde voor voldoende vertrouwen en herverdeling. Maar wat betekent dit voor de EU? Aan welke voorwaarden moet op EU-niveau voldaan zijn om herverdeling mogelijk te maken? Is het bijvoorbeeld nodig dat er een gedeelde taal is binnen de EU (Van Parijs, 2011)? Tot slot moet in een vierde en laatste beweging stilgestaan worden bij de omstandigheden van die Europese rechtvaardigheid. Want ook al is voldaan aan de voornoemde eerste vereisten (die sterk ethnocultureel gekleurd zullen zijn), toch duiken ze opnieuw op zodra men overschakelt op de implementatie van Europese rechtvaardigheidsprincipes. Zeer concreet houdt dit in dat in kaart moet worden gebracht hoe het Europese niveau zich verhoudt tot dat van de lidstaten, die een belangrijke rol zullen blijven spelen bij herverdeling.

Een theorie over Europese sociale rechtvaardigheid moet niet vanaf nul worden opgebouwd, maar kan aanknopen bij inzichten en elementen uit theorieën van nationale en globale rechtvaardigheid. In de literatuur vindt men vier voorwaarden waaraan voldaan zou moeten zijn om een egalitair model van distributieve rechtvaardigheid mogelijk te maken (Van Parijs, 2007). Die vier voorwaarden zouden alleen binnen de natiestaat gerealiseerd worden en daardoor globale rechtvaardigheid onmogelijk maken. Toch kunnen bij elk van hen kanttekeningen gemaakt worden die nog scherper klinken als ze worden toegepast op de EU. Het eerste criterium is dat er geen globale rechtvaardigheid kan bestaan zonder een globaal volk. Dat wil zeggen dat een gemeenschap vereist is waarin er een culturele gelijkens en wederzijdse identificatie is. Rechtvaardigheidsregels zouden geen inhoud kunnen krijgen, als ze niet tot stand komen bij een groep mensen die een gemeenschappelijke identiteit en cultuur delen (Miller, 1999; Walzer, 1983). Maar in welke

mate kan nog worden volgehouden dat aan deze voorwaarde voldaan is binnen de natiestaat? Die gedeelde nationale identiteit en cultuur staan steeds meer onder druk door 'bottom-up'-processen (bijvoorbeeld een sterk toegenomen migratie) en 'top-down'-evoluties (het gelijktijdig voorkomen van meerdere identificatieniveaus als gevolg van de globalisatie). De band tussen herverdelende rechtvaardigheid en de natiestaat is dus niet evident. Maar aan de grondslag daarvan ligt een band die nog minder evident is: die tussen natie en staat om herverdeling te realiseren (De Schutter, 2014). Sociaal en historisch onderzoek hebben uitgewezen dat naties vaak actief uitgebouwd zijn geweest om solidariteit tussen burgers tot stand te brengen. In plaats van sociale rechtvaardigheid te beperken kan het idee van een eengemaakt volk ook een argument zijn om solidariteit tot stand te brengen en sociale rechtvaardigheid uit te breiden. In een dergelijk geval zou de EU een meer uitgelezen kans bieden dan de wereld als geheel om zelfs op basis van het liberaal nationalisme (door de creatie van een Europese natie) een herverdeling over de bestaande staatsgrenzen heen te implementeren.

Een tweede voorwaarde voor globale rechtvaardigheid is het bestaan van een globale democratie. Daarvoor is geen globale *ethnos* vereist, maar een globale *demo*. In *A Theory of Justice* stelt Rawls het voor alsof zijn egalitaire opvatting van rechtvaardigheid de meest geschikte morele basis is voor een democratische gemeenschap. Dat wil zeggen dat een gemeenschap waarin de individuen elkaar als gelijken beschouwen en met gelijk respect behandelen voorafgaat aan een opvatting van herverdelende rechtvaardigheid. Hoewel geenszins betwist wordt dat voor de realisatie van sociale rechtvaardigheid idealiter een beroep wordt gedaan op deliberatieve democratie zowel voor intrinsieke als instrumentele redenen, volgt uit deze redenering niet dat die deliberatieve democratie al aanwezig moet zijn om te kunnen komen tot een gedeelde opvatting van sociale rechtvaardigheid. Zoals Stefan Rummens (2009) terecht opmerkte, mag de assumptie dat verplichtingen tot rechtvaardigheid alleen kunnen worden bepaald op basis van democratische processen niet verward worden met de foute vooronderstelling dat verplichtingen tot rechtvaardigheid niet zouden kunnen ontstaan in hun afwezigheid. Zo is de stelling van Jürgen Habermas (1996a) te begrijpen dat rechtvaardigheidsclaims op basis van de morele gelijkheid tussen mensen een stimulus kunnen vormen om democratische instellingen te ontwikkelen die de eisen van rechtvaardigheid nader kunnen bepalen en implementeren. Hoe ver die instellingen moeten reiken, is afhankelijk van de eisen die de rechtvaardigheid stelt. Dat het niveau van de EU in dit verband minder veeleisend is dan dat van de wereld als geheel is vanzelfsprekend.

Globale rechtvaardigheid zou ook niet kunnen bestaan zonder een wereldstaat. Dit is de theorie van het statisme, zoals ontwikkeld door onder Thomas Nagel (2005) en Michael Blake (2002), die stelt dat mensen niet vreedzaam kunnen samenleven zonder dwingende regels. Maar voor elke liberaal is het zelfevident dat die

regels kunnen worden gelegitimeerd tegenover diegenen die eraan onderworpen zijn. En omdat er op wereldschaal geen soevereine macht aanwezig is die te vergelijken is met de natiestaat, kan er ook geen sprake zijn van globale rechtvaardigheid. Toch kan men niet ontkennen dat in de huidige constellatie de zogenaamde soevereine staten veel hebben ingeboet op de reikwijdte van hun soevereiniteit. Er bestaan verschillende wereldwijde supranationale instellingen, zoals de Wereldbank, het IMF en de WTO, die bindende regels kunnen opleggen aan hun leden. En ook al beschikken ze niet over een politiemacht om die regels afdwingbaar te maken, door de economische interdependentie van staten kunnen handelssancties even doeltreffend zijn als op geweld beruste interventie. Dit alles geldt zeker en misschien zelfs eens te meer voor de EU, die onbetwistbaar tal van dwingende regels heeft opgelegd aan haar burgers. Het is zelfs een van de voorwaarden om te mogen toetreden tot de EU dat de kandidaat-lidstaten het massieve *acquis communautaire* geïncorporeerd hebben in hun wetgeving.

Tot slot zou globale rechtvaardigheid ook niet mogelijk zijn zonder een globale basisstructuur. De term is afkomstig van John Rawls en verwijst naar het geheel van sociale posities die fundamentele rechten en plichten verdelen en bepalen hoe de voordelen van sociale samenwerking worden verdeeld. Die verdeling wordt geregeld door Rawls' regels van rechtvaardigheid: (1) burgers hebben recht op de meest uitgebreide lijst van gelijke burgerrechten, (2) ongelijkheid van rijkdom en inkomen is alleen toegestaan als (2a) alle posities in de maatschappij openstaan voor alle leden op basis van gelijkheid van kansen en (2b) als de ongelijkheid maximaal in het voordeel is van wie het slechtst af is (het zogenaamde verschilprincipe). Deze regels hebben alleen betrekking op de natiestaat, omdat het coöperatief surplus tot stand komt binnen de basisstructuur die volgens Rawls alleen op nationaal niveau kan bestaan. Ook David Miller (1999) zit op die lijn, omdat hij meent dat burgers zich in de eerste plaats vergelijken met hun medeburgers die een gelijkaardige waardering hechten aan de manier waarop het surplus wordt verdeeld. Deze stelling wordt ten stelligste betwist door filosofen als Charles Beitz (1999) en Thomas Pogge (2002), die betogen dat door de uitbreiding van de wereldhandel het idee van een dominante nationale basisstructuur volledig achterhaald is. Dat geldt in het bijzonder voor de EU (Vandevelde, 2014, pp. 9-10). Dat burgers recht hebben op de meest uitgebreide lijst van burgerrechten wordt nu ook gegarandeerd op Europees vlak door de instelling van het Hof van Justitie van de Europese Unie. Ook Rawls' tweede principe (het openstaan van maatschappelijke posities) wordt door de EU verdedigd met het programma van de vier vrijheden (van mensen, goederen, diensten en kapitaal). De formele gelijkheid van kansen betekent evenwel niet dat er ook een reële gelijkheid van kansen bestaat. Hier stelt zich nog een grote uitdaging, evenals met betrekking tot Rawls' verschilprincipe. Zoals hoger al aangehaald, moet nog uitgemaakt worden hoe het economisch surplus verdeeld kan worden: tussen staten, burgers of op basis van een combinatie van beide?

Het moge duidelijk zijn dat de vier genoemde voorwaarden de realisatie van een egalitaire vorm van sociale rechtvaardigheid niet beperken tot de natiestaat. Ze staan geen globale rechtvaardigheid in de weg en dus ook, *a priori*, geen Europese sociale rechtvaardigheid. Zoals bij de discussie van de basisstructuur duidelijk was, is het zelfs goed mogelijk om theorieën van nationale rechtvaardigheid aan te passen voor de ontwikkeling van theorieën van globale, en dus Europese, rechtvaardigheid. De voorstellen van Beitz en Pogge zijn voorbeelden van relationele theorieën van globale rechtvaardigheid: de rechtvaardigheidsclaims worden bepaald door de band die individuen met elkaar hebben. Ze gaan uit van het idee dat mensen in context gesitueerde wezens zijn. Daarnaast is het mogelijk om niet-relatieve theorieën van globale rechtvaardigheid toe te passen op de EU. Dit zijn theorieën die strenge verplichtingen opleggen jegens alle andere menselijke wezens, ongeacht de band die we met hen zouden onderhouden. Wat die verplichtingen precies inhouden, is afhankelijk van een minimale of maximale invulling van het principe van wederzijdse bijstand. Een gekend voorbeeld is de 'capability'-theorie van Martha Nussbaum (2006). Zij argumenteert dat elk individu het onvoorwaardelijk recht heeft om zijn of haar basismogelijkheden ten volle te ontwikkelen. Die lijst van 'capabilities' telt er tien in totaal, komen alle mensen toe en vormen claims van rechtvaardigheid. Het spreekt voor zich dat dergelijke niet-relatieve theorieën van rechtvaardigheid, zoals die van Nussbaum, enorme verplichtingen opleggen aan de Europese instellingen om op z'n minst binnen de EU deze principes van wederzijdse bijstand af te dwingen.

3.2. *Over de richting van de EU*

Een van de grootste problemen voor de EU is dat niet duidelijk is in welke richting ze verder dient te ontwikkelen en wat haar einddoel zou kunnen zijn (zo dat laatste, net als in het geval van natiestaten, al te bepalen is) (Williams, 2009). In 1951 werd de Europese Gemeenschap voor Kolen en Staal (EGKS) opgericht. De teller van het aantal leden stond toen op zes. Inmiddels is die EGKS omgevormd tot de EU en is het ledenaantal via verschillende uitbreidingsgolven opgeklommen tot 28. Bij de oprichting in 1951 hadden de grondleggers in de eerste plaats een economische samenwerking voor ogen, die oorlog in de toekomst onmogelijk moest maken. Vandaag lijkt vrede een evidentie. Bovendien zijn de bevoegdheden van de EU gaandeweg verder uitgebreid en reiken ze nu veel verder dan strikt economische aangelegenheden met beleidsdomeinen als buitenlandse betrekkingen, sociale zaken, milieu en justitiële en politieke samenwerking. Maar de zeggenschap van de EU in elk van die beleidsdomeinen is niet overal dezelfde. Tal van bevoegdheden blijven een zaak van de lidstaten. Het is een haast onontwarbaar kluwen van bevoegdheidsdeling tussen het Europese en nationale niveau, waardoor het verre van

evident is te weten wie welk beleidsdomein voor zijn rekening neemt. Vandaar dat steeds luider de roep weerklinkt om de politieke sfeer net zo uit te bouwen als de economische (Ferry, 2008).

Dit onbestemde en zwevende karakter van de EU stelt een intrinsiek probleem voor de uitbouw van Europese instellingen. Hoe moeten ze georganiseerd worden en welke doelen moeten ze dienen? Het Verdrag van Parijs (1951) wilde uitdrukkelijk de fundamenten leggen van de instellingen die richting zullen geven aan “a destiny henceforward shared”. Maar wat is die (lots)bestemming? Van bij de oprichting heeft de EU bepaalde waarden centraal gesteld, zoals eerbied voor de menselijke waardigheid, vrijheid, democratie, gelijkheid, de rechtsstaat en eerbiediging van de mensenrechten. Maar ze heeft helemaal niet duidelijk gemaakt hoe ver elk van die waarden reikt en wat hun diepgang is. Bovendien is daarmee niets gezegd over de onderlinge verhouding van die waarden en wat precies gedaan moet worden in het geval van een conflict. Uitklaring hiervan is essentieel, omdat alleen op die manier bepaald kan worden wat het architecturale raamwerk van de EU is en wat haar ideale constitutie (ook al is dat laatste een concept dat velen in het kader van de EU niet in de mond kunnen en willen nemen). Andrew Williams (2009) heeft betoogd dat in de huidige praktijk de Europese waarden als principes worden geïnterpreteerd. Dat heeft als gevolg dat men te kampen krijgt met een grote mate van onbepaaldheid en contingente en zwakke definities van deze waarden. Zo werkt het Hof van Justitie van de Europese Unie met een zeer dunne notie van rechtvaardigheid die focust op de grootste, gemeenschappelijke deler. Het resultaat daarvan is dat de uitspraken van het Hof niet veel meer zijn dan een soort bewaking van het simpele voortbestaan van de gemeenschappelijke markt zonder enige verdere ambitie te tonen.

Een klare kijk op (een precieze interpretatie van) de waarden die aan de grondslag van de EU zouden moeten liggen, is onontbeerlijk voor de verdere uitbouw van de institutionele infrastructuur. Binnen de traditie van gevestigde natiestaten kan de politieke theorie niet veel meer doen dan suggesties bieden voor institutionele hervoming. Maar op het vlak van de EU dient zich een kans aan om na te denken over het ontwerp van nieuwe instellingen en – in de woorden van John Rawls – de basisstructuur van een postnationale constellatie. Dat wil zeggen dat een stap verder moet worden gezet dan proberen te beschrijven wat voor soort politiek systeem de EU precies is. Het is de taak van de politieke theorie om een beeld te schetsen dat idealiter door de EU zou moeten worden nagestreefd en de argumenten op te lijsten waarom juist die politieke basisvorm zou moeten worden geïmplementeerd. Nauw verbonden met deze denkoefening over de aard en het doel van de EU is grondige reflectie over de grenzen van de EU. Zoals reeds gezegd, is men gestart met een club van zes stichtende leden die inmiddels is uitgegroeid tot een grote groep van 28 lidstaten. En het is niet de intentie van de EU om het bij dit aantal te laten. Maar hoeveel landen kunnen, meer zelfs, moeten nog toe-

treden? Aangezien er geen natuurlijke grenzen zijn, moet men zich de vraag stellen hoe de grenzen van de EU moeten worden bepaald. Welke criteria spelen een rol bij het bepalen daarvan? En welke invloed heeft dit op de aard van de EU? Of werkt het omgekeerd? Hoe bepaalt het karakter van de EU haar grenzen? Politiek (Politiek-theoretische) theoretische reflectie over dit vraagstuk kan ook uitwijzen dat de Unie al uit haar voegen is gebarsten en in wezen te groot is om de waarden te realiseren die ze zichzelf heeft gesteld.

3.3. Over standaarden

Nadenken over de richting waarin de EU verder zou moeten evolueren vereist ook enkele woorden over methodologie. Hoe moeten we nadenken over een Europees ideaal? En riskeert een dergelijk ideaalbeeld geen onbereikbare utopie te worden? Door expliciet de link te leggen tussen EU-studies en politieke theorie kan men zo ingaan op een debat dat binnen de politieke filosofie steeds meer aan belang wint, namelijk dat over de relatie tussen ideaal- en niet-ideaaltheorie binnen het rechtvaardigheidsdenken (Robeyns, 2008). Mijns inziens is het van belang dat voor het ontwikkelen van een ideaalbeeld voor de EU zowel rekening wordt gehouden met een ideaaltheorie als een niet-ideaaltheorie. In navolging van John Rawls kreeg het eerste type veruit de meeste aandacht. Rawls wilde een conceptie maken van een volledig rechtvaardige samenleving, omdat hij ervan overtuigd was dat zonder zo'n ideaaltheorie ook een niet-ideaaltheorie niet mogelijk zou zijn. Een ideaaltheorie 'werkt een geheel van rechtvaardigheidsprincipes uit waaraan een samenleving zou moeten beantwoorden om als rechtvaardig te worden beschouwd' (Robeyns, 2009, p. 65). Die theorie zal noodgedwongen partieel zijn, omdat ze niet de voorwaarden wil schetsen die elke vorm van onrechtvaardigheid uitsluiten maar zich toespitst op het specifieke niveau van de EU¹² en bovendien in de eerste plaats gericht is op principes van politieke rechtvaardigheid. Ze kan verder partieel zijn, doordat ze focust op de minimale principes (van rechtvaardigheid) binnen de Unie en eventueel zelfs op afzonderlijke domeinen.

De ontwikkeling van een ideaaltheorie voor de EU leert ons wat het eindpunt zou kunnen zijn – de invulling van de “*destiny henceforward shared*” uit het Verdrag van Parijs. Dat is het ideaal dat we zouden moeten nastreven en dat dienst moet doen als uiteindelijk referentiepunt voor de beoordeling van gangbare praktijken. Ik volg hiermee impliciet de kritiek die Danny Nicol (2012) formuleerde op de oproep van Jürgen Neyer (2010, p. 907) om gebruik te maken van een normatieve oriëntatie *sui generis* die beter toegerust is voor de specifieke sociale en politieke structuur van de EU – in dit concrete geval voor het beoordelen van de democratische legitimiteit. Door dit te doen gaat men op zoek naar normatieve criteria waarvan het de bedoeling is dat de EU er beter kan aan beantwoorden. Maar dat

is niet het doel. Het gaat er niet om criteria op te stellen in het licht van het gemak waarmee de EU ze zou kunnen realiseren, maar criteria waaraan de EU idealiter zou moeten beantwoorden om te kunnen spreken van een legitieme, rechtvaardige, democratische... politieke constellatie. Door niet alleen te focussen op wat theoretisch wenselijk, maar ook haalbaar is, zou de politiek theoreticus zich niet meer onderscheiden van politieke actoren. Dat zou bovendien een *bias* creëren ten gunste van het status quo, terwijl het net de taak is van de politiek theoreticus om verder te denken dan dit status quo.

Hoe belangrijk het ontwikkelen van een ideaaltheorie ook is, het is slechts een stap. Ze kan dan al een ideaal vooropstellen, maar daarmee is niets gezegd of dit eindpunt haalbaar is en, zo ja, hoe het kan worden bereikt. Er is dus evenzeer nood aan een niet-ideaaltheorie. Dat is een hulpmiddel om zicht te krijgen op de principes die helpen de EU te ontwikkelen tot het ideaal dat uitgetekend is in de ideaaltheorie. Bovendien biedt zo'n theorie een instrument om principes van rechtvaardigheid onderling af te wegen en af te zetten tegenover andere waarden (zoals efficiëntie, duurzaamheid en stabiliteit), zodat prioriteitsregels kunnen worden opgesteld. Maar ook als we beschikken over een niet-ideaaltheorie moeten we een stap verder zetten. Voor het ontwerpen van beleid en concrete handelingswijzen moeten ook de haalbaarheid en onbedoelde gevolgen in rekening worden gebracht. De facto komt dit neer op het introduceren van relevante feiten uit de niet-ideale wereld. De EU is uiteraard geworteld in tijd en ruimte en dat stelt specifieke uitdagingen (Friese & Wagner, 2002). We kunnen niet voorbij de specifieke aard van de mens, maar evenzeer heeft het weinig zin geen of weinig acht te slaan op de politieke realiteit binnen de EU (vgl. Blake, 2012). Er is dus een continuüm in de graad van abstractie. Die is het hoogst bij de ideaaltheorie, waardoor de politiek theoreticus van de EU eerder aansluit bij de politieke filosofie. Maar naarmate hij zich meer toelegt op het vertalen van de ideaaltheorie naar de niet-ideaaltheorie en let op de haalbaarheid, zal hij zich intenser ophouden bij de politieke EU-wetenschappers. Het ene is niet belangrijker dan het andere, maar zonder een gedegen ideaaltheorie is er geen doel dat we via niet-ideaaltheoretische principes kunnen nastreven.

4. Besluit

De normatieve politieke theorie wint aan belang binnen de EU-studies. Dat heeft het overzicht van de rol van de politieke theorie binnen de EU-studies duidelijk gemaakt. Tegelijkertijd ligt er nog een groot braakliggend terrein. Tot vandaag lag de focus al te zeer op vraagstukken van legitimiteit en democratisch gehalte. Maar als we willen nadenken over de toekomst van de EU, dan moeten we verder kijken

dan deze kwesties. We moeten expliciet de vraag durven stellen in welke richting de EU zich verder zou kunnen ontwikkelen. Een van de belangrijkste uitdagingen daarbij is ongetwijfeld de ontwikkeling van een theorie van sociale rechtvaardigheid voor de EU. De nood aan een hechtere vervlechting van de EU-studies met de politieke theorie is tegelijkertijd een oproep om nauwere aansluiting te zoeken bij het *normatieve* programma van de politieke theorie. Meer specifiek gaat het om een dubbele oproep. Enerzijds moet er een ideaaltheorie worden opgesteld die een duidelijk ideaal voorop plaatst. Anderzijds moet nagedacht worden hoe die ideaaltheorie vertaald kan worden naar de praktijk. De reden dat we moeten vertrekken van zo'n ideaaltheorie is, dat alleen die een houvast biedt voor een denken voorbij het status quo en standaarden aanreikt die ambitieuzer zijn dan wat impliciet haalbaar zou zijn.

De EU-studies hebben dus veel te winnen met een nauwere aansluiting bij de politieke theorie. Maar geldt het omgekeerde ook? Kan de politieke theorie verrijkt worden door zich meer open te stellen voor wat binnen de EU-studies gebeurt? Het antwoord is onomwonden: ja. Het is niet het opzet van deze bijdrage om hier dieper op door te gaan, maar laat me toch enkele summiere aantekeningen maken. De EU is niet de enige instantie die af te rekenen heeft met het feit dat er niet langer centrale politieke en wettelijke autoriteiten zijn die soeverein heersen over een breed scala aan onderwerpen in een bepaald territorium over een bepaald aantal individuen (Olsen, 2004). De opkomst van niet-statelijke politieke actoren – andere dan de EU, zoals de Afrikaanse Unie, Mercosur (Mercado Común del Sur of Zuidelijke Gemeenschappelijke Markt), de Euraziatische Economische Gemeenschap en ASEAN (Associatie van Zuidoost-Aziatische Naties) – dwingt ons opnieuw na te denken over verschillende centrale concepten, zoals democratie, rechtsstaat, distributieve rechtvaardigheid en andere. De EU kan hier als exemplarisch dienen om de conceptuele analyse van belangrijke termen binnen de politieke theorie nieuw leven in te blazen. Een interessant voorbeeld is de impact die de EU heeft gehad op ons begrip van soevereiniteit (Walker, 2003). Naast de conceptuele analyse kunnen de EU-studies de normatieve politieke theorie verrijken door de dominante focus op sociale rechtvaardigheid binnen de politieke theorie (/filosofie) te doorbreken. Het vele werk dat is geleverd over legitimiteit en democratie kan een inspiratiebron zijn voor de studie hiervan op een abstract niveau.

Het belang van de politieke theorie voor de EU-studies kan amper overschat worden. Het is een instrument om inhoud te geven aan de gedeelde lotsbestemming die het Verdrag van Parijs in 1951 al ter sprake bracht. Reflectie die stoelt op gefundeerde argumenten en zich kenmerkt door een systematische en methodische aanpak is de leidraad om uit te zoeken hoe het verder moet met de EU. Door bovendien met de nodige afstandelijkheid en wetenschappelijkheid het Europa van de toekomst uit te tekenen, zullen we ook in staat zijn het Europa van vandaag kritisch te beoordelen. Het resultaat daarvan kan hard zijn. De politieke theorie

is immers geen ‘dienstmeid’ van de EU. Haar kritische karakter kan onvolkomenheden en tekortkomingen bloot leggen en zelfs wijzen op de onmogelijkheid van bepaalde doelen. Maar tegelijkertijd heeft men met de politieke theorie een instrument in handen om een alternatief uit te tekenen. Zoals Andreas Føllesdal (2006b, p. 463) het pregnant heeft verwoord:

“If [political] theorists were to find that there is no common good for Europe, or that the present regime or particular institutions fail to secure these objectives and values to a reasonable extent, what diffuse support there was may corrode further. The regime may then not warrant obedience. Normative political theory may bring that in the open, adding pressure to the need for regime reform rather than popular acquiescence to a political order that fails to respect all as equals”.

Dankzij de politieke theorie hebben we een instrument in handen om de EU te fileren en – belangrijker nog – bij te sturen en – haast hoogst uitzonderlijk voor politiek theoretici – zelfs volledig te ontwerpen.

Noten

1. De beeldspraak die de EU voorstelt als een beest gaat terug tot de jaren zeventig van de vorige eeuw. Donald Puchala (1971) karakteriseerde het Europese integratieproject toen als een olifant. Hij verwees daarmee naar het verhaal van de blinden en de olifant. De blinden proberen de olifant te omschrijven, maar doordat ze slechts een deel van de olifant kunnen voelen, komen ze uit bij heel uiteenlopende beschrijvingen. Wat ze missen is een meer globale visie die de olifant in zijn totaliteit kan vatten.

2. Met ‘Europese Studies’ verwijst men naar de multidisciplinaire, wetenschappelijke studie van het Europese continent. Verschillende disciplines richten hierop hun aandacht, zoals geschiedenis, economie, literatuur, rechten, politicologie en sociologie. In meer enge zin wordt ‘Europese Studies’ gebruikt om de studie van het Europese integratieproces aan te duiden. Het is in die laatste betekenis dat ‘Europese Studies’ in deze bijdrage wordt gebruikt.

3. Zie voor deze indeling onder meer: Wiener & Diez (2009), Jørgensen, Pollack & Rosamond (2007), Chrysochoou (2009) en Saurugger (2014a) en, in het Nederlands, Orbie (2009). De chronologische afbakening is niet exact dezelfde in deze overzichtswerken, al stemmen de grote lijnen uiteraard overeen. Voor meer informatie over de in deze bijdrage aangehaalde integratietheorieën kan men uiteraard in deze handboeken terecht.

4. Voor de samenhang tussen politieke filosofie en sociale wetenschappen meer algemeen, zie: Braeckman (2012). De auteur legt in deze bijdrage nauwkeurig uit hoe de politieke filosofie zich ondanks de grote verwevenheid met de sociale wetenschappen daarvan onderscheidt en wat de eigenheid van de politieke filosofie precies is.

5. Het neofunctionalisme had al oog voor de vraag of er zoiets bestaat als een Europese identiteit en, zo ja, hoe die is ontstaan. Typerend voor dat onderzoek was dat het die vraag benaderde vanuit de belangstelling voor de verschuiving van de loyaliteit van nationale elites naar het Europese plan (*cf.* Risse, 2005). Met het sociaal constructivisme wordt het onderzoek verbreed en worden alle burgers in de analyses betrokken, met onder meer veel aandacht voor de rol van de media.

6. In Denemarken werd het Verdrag van Maastricht bij referendum verworpen (51% tegenover 49%). Het zou pas het jaar daarop geratificeerd worden met de belangrijke restrictie dat Denemarken de nieuwe eenheidsmunt niet zou invoeren. Ook in Frankrijk zorgde het nieuwe verdrag voor grote deining. Hoewel het werd goedgekeurd (met 51%), maakte de nipte meerderheid pijnlijk duidelijk dat de publieke opinie vraagtekens plaatste bij verdere integratie.

7. Bij mijn bespreking van het onderzoek over een Europese publieke ruimte en een Europese identiteit in de paragraaf over de tweede periode van integratietheorieën (zie 2.2) heb ik ook die studies opgenomen die het licht zagen in de periode van de derde groep integratietheorieën.

8. Het is onmogelijk om binnen het korte bestek van deze bijdrage in dezelfde mate recht te doen aan de rechtstheoretische discussies als aan de politiek-theoretische studies. Daarom heb ik ervoor gekozen om slechts één vertegenwoordiger van de twee uitersten in deze bespreking op te nemen. Voor een gedetailleerder overzicht verwijs ik naar de te verschijnen bijdrage van Neil Walker (2015).

9. Hiermee is niet gezegd dat de theorieën van het liberaal nationalisme en communitarisme afgedaan hebben. Integendeel, deze traditie binnen de politieke filosofie kan op een blijvende grote belangstelling rekenen. Het punt dat hier gemaakt wordt, is dat er naast deze liberaal nationalistische en communitaristische visies alternatieven ontwikkeld worden.

10. Er is sprake van een soort 'trade-off', waarbij een vermindering van inspraak van het volk gecompenseerd kan worden door een grotere efficiëntie in de beleidsuitkomst en omgekeerd. Zeer recent is door Vivien Schmidt (2013) gewezen op een derde mogelijkheid waarbij niet de input of output centraal staan en tegen elkaar worden afgewogen. Zij vestigt de aandacht op de 'throughput': de kwaliteit van het bestuursproces zelf *met* het volk.

11. Een uitzondering is het voorstel van Philippe Van Parijs om op Europees niveau een universeel onvoorwaardelijk basisinkomen in te voeren als vorm van herverdeling (Van Parijs, te verschijnen).

12. Om die reden alleen al zullen kosmopolieten alle vormen van Europese theorieën van rechtvaardigheid bestempelen als niet-ideaaltheorieën, omdat de EU slechts een stap is in een omvattender, globaal proces. Toch is het ook mogelijk om in het verband van de EU te spreken over een ideaaltheorie, omdat nog niet uitgemaakt is of het Europese niveau karakteristieken heeft die het wezenlijk onderscheiden van het globale niveau, in die mate dat een eigen theorie vereist is. En zelfs als tussenschakel in een groter proces zal de EU aan bepaalde doelstellingen moeten voldoen, die het verdienen op zelfstandige basis in een ideaaltheorie uitgeklaard te worden.

Bibliografie

- Ball, T. (1995). *Reappraising Political Theory. Revisionist Studies in the History of Political Thought*. Oxford: Clarendon.
- Beitz, Ch. (1999). *Political Theory and International Relations*. 2nd Edition. Princeton: Princeton University Press.
- Bellamy, R. (2006). The Challenge of European Union. In J.S. Dryzek, B. Honig & A. Philips (Eds.), *The Oxford Handbook of Political Theory* (pp. 245-261). Oxford: Oxford University Press.
- Bellamy, R. & Attucci, C. (2009). Normative Theory and the EU: Between Contract and Community. In A. Wiener & T. Diez (Eds.), *European Integration Theory* (pp. 198-220). Second Edition. Oxford: Oxford University Press.
- Bellamy, R. & Castiglione, D. (2003). Legitimizing the Euro-‘Polity’ and its ‘Regime’. The Normative Turn in EU Studies. *European Journal of Political Theory*, 2 (1), 7-34.
- Blake, M. (2002). Distributive Justice, State Coercion, and Autonomy. *Philosophy and Public Affairs*, 30 (3), 257-296.
- Blake, M. (2012). Global Distributive Justice: Why Political Philosophy Needs Political Science. *Annual Review of Political Science*, 15, 121-136.
- Bohman, J. (2007). From *Demos* to *Demoi*: Democracy across Borders. *Ratio Juris*, 18 (3), 293-314.
- Bohman, J. (2010). *Democracy across Borders: From Dêmos to Dêmoi*. Cambridge: MIT Press.
- Bottici, Ch. & Challand, B. (2013). *Imagining Europe. Myth, Memory, and Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Braeckman, T. (2012). Politieke filosofie in de sociale wetenschappen. In M. Terpstra (Ed.), *Onenigheid en gemeenschap. Basisboek politieke filosofie* (pp. 317-334). Amsterdam: Boom.

- Burgess, M. (2000). *Federalism and the European Union. The Building of Europe, 1950-2000*. London – New York: Routledge.
- Burgess, M. (2006). *Comparative Federalism in Theory and Practice*. London – New York: Routledge.
- Cerutti, F. (2001). Towards the Political Identity of the Europeans. In F. Cerutti & E. Rudolph (Eds.), *A Soul for Europe* (pp. 1-31). Vol. 1, *A Reader*. Leuven: Peeters.
- Cerutti, F. (2003). A Political Identity of the Europeans? *Thesis Eleven*, 72, 26-45.
- Cerutti, F. & Lucarelli, S. (Eds.) (2008). *The Search for a European Identity. Values, Policy and Legitimacy of the European Union*. London: Routledge.
- Checkel, J.T. & Katzenstein, P.J. (Eds.) (2009). *European Identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cheneval, F. & Schimmelfennig, F. (2013). The Case for Democracy in the European Union. *Journal of Common Market Studies*, 51 (2), 334-350.
- Chrysochoou, D.N. (2009). *Theorizing European Integration*, 2nd Edition. London – New York: Routledge.
- Cronin, C. (2003). Democracy and Collective Identity. In Defence of Constitutional Patriotism. *European Journal of Philosophy*, 11 (1), 1-28.
- Crum, B. (2012). *Learning from the EU Constitutional Treaty. Democratic Constitution-alization Beyond the Nation-State*. London – New York: Routledge.
- Dehousse, R. (1997). Regulation by Networks in the European Community: The Role of European Agencies. *Journal of European Public Policy*, 4 (2), 246-261.
- Delanty, G. (2005). The Idea of a Cosmopolitan Europe: On the Cultural Significance of Europeanization. *International Review of Sociology*, 15 (3), 405-421.
- De Schutter, H. (2014). Solidariteit als argument voor de Europese Unie. In E. De Bom (Ed.), *Europese Gedachten. Beschouwingen over de toekomst van de Europese Unie* (pp. 55-73). Kalmthout – Zoetermeer: Pelckmans – Klement.
- Dickson, J. & Eleftheriadis, P. (Eds.) (2012). *Philosophical Foundations of European Union Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Dobson, L. (2006). Normative Theory and Europe. *International Affairs*, 82 (3), 511-523.
- Dobson, L. & Føllesdal, A. (Eds.) (2004). *Political Theory and the European Constitution*. New York: Routledge.
- Dunn, J. (1996). Political Science, Political Theory and Policy Making in an Interdependent World. In J. Dunn, *The History of Political Theory and Other Essays*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Eriksen, E.O. (2005). An Emerging European Public Sphere. *European Journal of Social Theory*, 8 (3), 341-363.
- Eriksen, E.O. & Fossum, J.E. (Eds.) (2000). *Democracy in the European Union. Integration Through Deliberation?* London – New York: Routledge.
- Eriksen, E.O. & Fossum, J.E. (Eds.) (2012). *Rethinking Democracy and the European Union*. London – New York: Routledge.

- Ferry, J.-M. (2008). Ten Normative Theses on the European Union. *Ethical Perspectives*, 15 (4), 527-544.
- Føllesdal, A. (2001). Union Citizenship: Unpacking the Beast of Burden. *Law and Philosophy*, 20, 313-343.
- Føllesdal, A. (2006a). EU Legitimacy and Normative Political Theory. In M. Cini & A. Bourne (Eds.), *Palgrave Advances in European Union Studies* (pp. 151-173). Basingstoke: Palgrave Macmillan.
- Føllesdal, A. (2006b). Survey Article: The Legitimacy Deficits of the European Union. *The Journal of Political Philosophy*, 14 (4), 441-468.
- Føllesdal, A. (2007). Normative Political Theory and the European Union. In K.E. Jørgensen, M.A. Pollack & B. Rosamond (Eds.), *Handbook of European Union Politics* (pp. 317-335). London: Sage.
- Fossum, J.E. & Schlesinger, Ph. (Eds.) (2007). *The European Union and the Public Sphere: A Communicative Space in the Making?* London – New York: Routledge.
- Fraser, N. (2007). Transnationalizing the Public Sphere. On the Legitimacy and Efficacy of Public Opinion in a Post-Westphalian World. *Theory, Culture & Society*, 24 (4), 7-30.
- Friese, H. & Wagner, P. (2002). Survey Article: The Nascent Political Philosophy of the European Polity. *The Journal of Political Philosophy*, 10 (3), 342-364.
- Gauchet, M. (2004). Le problème européen. *Le Débat*, 129, 50-66.
- Grimm, D. (1995). Does Europe Need a Constitution? *European Law Journal*, 1 (3), 282-302.
- Habermas, J. (1992). Citizenship and National Identity: Some Reflections on the Future of Europe. *Praxis International*, 12 (1), 1-19.
- Habermas, J. (1996a). *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Translated by William Rehg.* Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1996b). Citizenship and National Identity. In J. Habermas, *Between Facts and Norms. Contributions to a Discourse Theory of Law and Democracy. Translated by William Rehg* (pp. 491-515). Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (1999). The European Nation-State: On the Past and Future of Sovereignty and Citizenship. In J. Habermas, *The Inclusion of the Other. Studies in Political Theory. Edited by C. Cronin and P. De Greiff* (pp. 105-127). Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2001). The Postnational Constellation and the Future of Democracy. In J. Habermas, *The Postnational Constellation. Political Essays. Translated, Edited, and with an Introduction by Max Pensky* (pp. 105-127). Cambridge: Polity Press.
- Habermas, J. (2003). Toward a Cosmopolitan Europe. *Journal of Democracy*, 14 (4), 86-100.
- Habermas, J. (2006). Is the Development of a European Identity Necessary, and is it Possible? In J. Habermas, *The Divided West. Edited and Translated by Ciaran Cronin* (pp. 67-82). Cambridge: Polity Press.
- Héritier, A. (1999). Elements of Democratic Legitimation in Europe: An Alternative Perspective. *Journal of European Public Policy*, 6 (2), 269-282.

- Hix, S. (1994). The Study of the European Community: The Challenge to Comparative Politics. *West European Politics*, 17 (1), 1-30.
- Jørgensen, K.E., Pollack, M.A. & Rosamond, B. (Eds.) (2007). *Handbook of European Union Politics*. London: Sage.
- Kelly, P. (2006). Political Theory – The State of the Art. *Politics*, 26 (1), 47-53.
- Kielmansegg, P. Graf (1994). Lässt sich die Europäische Gemeinschaft demokratisch verfassen? *Europäische Rundschau*, 22 (2), 23-33.
- Koslowski, R. (1999). EU Citizenship: Implications for Identity and Legitimacy. In Th. Banchoff & M.P. Smith (Eds.), *Legitimacy and the European Union. The Contested Polity* (pp. 158-183). London – New York: Routledge.
- Kostakopoulou, D. (2007). European Union Citizenship. Writing the Future. *European Law Journal*, 13 (5), 623-646.
- Kumm, M. (2011). How Does European Union Law Fit into the World of Public Law? *Costa, Kadi*, and Three Conceptions of Public Law. In J. Neyer & A. Wiener (Eds.), *Political Theory of the European Union* (pp. 111-138). Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2001). *Politics in the Vernacular. Nationalism, Multiculturalism and Citizenship*. Oxford: Oxford University Press.
- Kymlicka, W. (2006). Liberal Nationalism and Cosmopolitan Justice. In S. Benhabib, *Another Cosmopolitanism. With Commentaries by Jeremy Waldron, Bonnie Honig, & Will Kymlicka. Edited and Introduced by Robert Post* (pp. 128-144). Oxford: Oxford University Press.
- Lacroix, J. (2009). Does Europe Need Common Values? Habermas vs Habermas. *European Journal of Political Theory*, 8 (2), 141-156.
- Lacroix, J. & Magnette, P. (2008). Théorie politique. In C. Belot, P. Magnette & S. Saugruger (Eds.), *Science politique de l'Union européenne* (pp. 5-23). Paris: Economica.
- Lindseth, P.L. (2010). *Power and Legitimacy. Reconciling Europe and the Nation-State*. Oxford: Oxford University Press.
- Lucarelli, S., Cerutti, F. & Schmidt, V.A. (Eds.) (2011). *Debating Political Identity and Legitimacy in the European Union*. London – New York: Routledge.
- MacCormick, N. (1999). *Questioning Sovereignty*. Oxford: Oxford University Press.
- Majone, G. (1996). *Regulating Europe*. London – New York: Routledge.
- Manners, I. (2002). Normative Power Europe: A Contradiction in Terms? *Journal of Common Market Studies*, 40 (2), 235-258.
- Manners, I. (2008). The Normative Ethics of the European Union. *International Affairs*, 84 (1), 45-60.
- McKay, D. (2001). *Designing Europe. Comparative Lessons from the Federal Experience*. Oxford: Oxford University Press.
- Miller, D. (1995). *On Nationality*. Oxford: Clarendon Press.
- Miller, D. (1999). *Principles of Social Justice*. Cambridge Mass.: Harvard University Press.

- Miller, D. (2008). Republicanism, National Identity, and Europe. In C. Laborde & J. Maynor (Eds.), *Republicanism and Political Theory* (pp. 133-158). Malden: Blackwell.
- Müller, J.-W. (2007). *Constitutional Patriotism*. Princeton: Princeton University Press.
- Nagel, Th. (2005). The Problem of Global Justice. *Philosophy and Public Affairs*, 33 (2), 113-147.
- Nanz, P. (2006). *Europolis. Constitutional Patriotism Beyond the Nation-state*. Manchester: Manchester University Press.
- Neyer, J. (2010). Justice, Not Democracy: Legitimacy in the European Union. *Journal of Common Market Studies*, 48 (4), 903-921.
- Neyer, J. & Wiener, A. (Eds.) (2011). *Political Theory of the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Nicol, D. (2012). Can Justice Dethrone Democracy in the European Union? A Reply to Jürgen Neyer. *Journal of Common Market Studies*, 50 (3), 508-522.
- Nicolaidis, K. (2004). The New Constitution as European 'Democracy'? *Critical Review of International and Political Philosophy*, 7 (1), 76-93.
- Nicolaidis, K. & Howse, R. (Eds.) (2001). *The Federal Vision. Legitimacy and Levels of Governance in the United States and the European Union*. Oxford: Oxford University Press.
- Nitoui, C. (2013). The European Public Sphere: Myth, Reality or Aspiration? *Political Studies Review*, 11 (1), 26-38.
- Nussbaum, M. (2006). *Frontiers of Justice*. Cambridge: Harvard University Press.
- Offe, C. (1998). Demokratie und Wohlfahrtsstaat: Eine europäische Regimeform unter dem Streß der europäischen Integration. In W. Streeck (Ed.), *Internationale Wirtschaft, nationale Demokratie* (pp. 99-136). Frankfurt am Main: Campus.
- Olsen, J.P. (2004). Survey Article: Unity, Diversity and Democratic Institutions: Lessons from the European Union. *The Journal of Political Philosophy*, 12 (4), 461-495.
- Orbie, J. (2009). *Theorie van de Europese integratie. Ideeën, belangen en instellingen*. Leuven - Den Haag: Acco.
- Pierik, R. (2011). Because it is Normative, Stupid! Over de rol van politieke theorie binnen de politicologie. *Res Publica*, 53 (1), 9-29.
- Pogge, Th. (2002). *World Poverty and Human Rights. Cosmopolitan Responsibilities and Reforms*. Cambridge: Polity.
- Puchala, D.J. (1971). Of Blind Men, Elephants and International Organisation. *Journal of Common Market Studies*, 10 (3), 267-284.
- Rawls, J. & Van Parijs, Ph. (2003). Three Letters on *The Law of Peoples* and the European Union. *Revue de philosophie économique*, 7, 7-20.
- Risse, Th. (2005). Neofunctionalism, European Identity, and the Puzzles of European Integration. *Journal of European Public Policy*, 12 (2), 291-309.
- Risse, Th. (2010). *A Community of Europeans? Transnational Identities and Public Spheres*. Ithaca, NY: Cornell University Press.
- Risse, Th. (Ed.) (2014). *European Public Spheres. Politics is Back*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Risse-Kappen, Th. (1996). Exploring the Nature of the Beast: International Relations Theory and Comparative Policy Analysis Meet the European Union. *Journal of Common Market Studies*, 34 (1), 53-80.
- Robeyns, I. (2008). Ideal Theory in Theory and Practice. *Social Theory and Practice*, 34 (3), 341-362.
- Robeyns, I. (2009). De rol en beperkingen van ideaaltheorieën van rechtvaardigheid. *Tijdschrift voor Filosofie*, 71 (1), 61-85.
- Rummens, S. (2009). No Justice Without Democracy: A Deliberative Approach to the Global Distribution of Wealth. *International Journal of Philosophical Studies*, 17 (5), 657-680.
- Rummens, S., Geenens, R. & Van Hecke, S. (2011). Zichtbare politiek als voorwaarde voor een Europese publieke ruimte. *Tijdschrift voor Sociologie*, 32 (3-4), 329-354.
- Rummens, S. & Sottiaux, S. (2014). Democratic Legitimacy in the Bund or 'Federation of States': The Cases of Belgium and the EU. *European Law Journal*, 20 (4), 568-587.
- Sangiovanni, A. (2012). Solidarity in the European Union: Problems and Prospects. In J. Dickson & P. Eleftheriadis (Eds.), *Philosophical Foundations of European Union Law* (pp. 384-411). Oxford: Oxford University Press.
- Sangiovanni, A. (2013). Solidarity in the European Union. *Oxford Journal of Legal Studies*, 33 (2), 213-241.
- Sassatelli, M. (2009). *Becoming Europeans. Cultural Identity and Cultural Policies*. New York: Palgrave Macmillan.
- Saurugger, S. (2014a). *Theoretical Approaches to European Integration*. New York: Palgrave Macmillan.
- Saurugger, S. (2014b). Political Theory. In S. Saurugger, *Theoretical Approaches to European Integration* (pp. 184-203). New York: Palgrave Macmillan.
- Scharpf, F. (1999). *Governing in Europe: Effective and Democratic?* Oxford: Oxford University Press.
- Schlesinger, Ph. & Kevin, D. (2000). Can the European Union become a Sphere of Publics? In E.O. Erikssen & J.E. Fossum (Eds.), *Democracy in the European Union. Integration Through Deliberation?* (pp. 206-229). London - New York: Routledge.
- Schmidt, V.A. (2013). Democracy and Legitimacy in the European Union: Input, Output and Throughput. *Political Studies*, 61 (1), 2-22.
- Shore, C. (2000). *Building Europe. The Cultural Politics of European Integration*. London - New York: Routledge.
- Siedentop, L. (2000). *Democracy in Europe*. London: Penguin.
- Smith, A.D. (1992). National Identity and the Idea of European Unity. *International Affairs*, 68 (1), 55-76.
- Smith, A.D. (1995). *Nations and Nationalism in a Global Era*. Cambridge: Polity.
- Terpstra, M. (2014). Heeft Europa naast een politieke identiteit ook een culturele identiteit nodig? In E. De Bom (Ed.), *Europese Gedachten. Beschouwingen over de toekomst van de Europese Unie* (pp. 75-94). Kalmthout - Zoetermeer: Pelckmans - Klement.

- Van de Steeg, M. (2002). Rethinking the Conditions for a Public Sphere in the European Union. *European Journal of Social Theory*, 5 (4), 499-519.
- Vandevelde, A. (2014). *Ethical Justifications of Social Europe*. Leuven: Metaforum.
- Van Middelaar, L. (2009). *De passage naar Europa. Geschiedenis van een begin*. Groningen: Historische Uitgeverij.
- Van Parijs, Ph. (2007). International Distributive Justice. In R.E. Goodin, Ph. Pettit & Th. Pogge (Eds.), *A Companion to Contemporary Political Philosophy*, Vol. 2 (pp. 638-652). Oxford: Blackwell.
- Van Parijs, Ph. (2011). *Linguistic Justice for Europe and for the World*. Oxford: Oxford University Press.
- Van Parijs, Ph. (te verschijnen). No Eurozone without Euro-dividend.
- Von Bogdany, A. (2010). Founding Principles. In A. von Bogdany & J. Bast (Eds.), *Principles of European Constitutional Law* (pp. 11-54). Oxford: Hart.
- Walker, N. (Ed.) (2003). *Sovereignty in Transition. Essays in European Law*. Oxford - Portland: Hart Publishing.
- Walker, N. (2005). Legal Theory and the European Union: A 25th Anniversary Essay. *Oxford Journal of Legal Studies*, 25 (4), 581-601.
- Walker, N. (2015) (te verschijnen). The Philosophy of European Union Law. In A. Arnall & D. Chalmers (Eds.), *The Oxford Handbook of EU Law*. Oxford: Oxford University Press.
- Walzer, Michael (1983). *Spheres of Justice. A Defense of Pluralism and Equality*. New York: Basic Books.
- Ward, A. & Ward, L. (Eds.) (2009). *The Ashgate Research Companion to Federalism*. Farnham: Ashgate.
- Weale, A. (2005). *Democratic Citizenship and the European Union*. Manchester: Manchester University Press.
- Weale, A. & Nentwich, M. (Eds.) (1998). *Political Theory and the European Union. Legitimacy, Constitutional Choice and Citizenship*. London - New York: Routledge.
- Weiler, J.H.H. (1999). *The Constitution of Europe. 'Do the New Clothes Have an Emperor?' and Other Essays on European Integration*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Weiler, J.H.H. & Wind, M. (Eds.) (2003). *European Constitutionalism Beyond the State*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Whitman, R.G. (Ed.) (2011). *Normative Power Europe. Empirical and Theoretical Perspectives*. New York: Palgrave Macmillan.
- Williams, A.T. (2009). Taking Values Seriously: Towards a Philosophy of EU Law. *Oxford Journal of Legal Studies*, 29 (3), 549-577.
- Wimmel, A. (2007). Political Philosophy Meets European Studies. A Meta-Theoretical Framework. *Contemporary European Studies*, (2), 5-24.
- Wouters, J., Verheij, L. & Kiiver, Ph. (Eds.) (2009). *European Constitutionalism Beyond Lisbon*. Antwerp - Oxford: Intersentia.